

Князь Т. М. Назви грошей в лексичному наповненні фразеологізмів української мови. Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Філологічна": зб. наук. праць. Острог: Вид-во Національного ун-ту "Острозька академія", 2015. Вип.51. С. 217-219.

УДК 811.161.2'373.7

Т. М. Князь

ХНАУ ім. В. В. Докучаєва, Харків

НАЗВИ ГРОШЕЙ В ЛЕКСИЧНОМУ НАПОВНЕННІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті розглянуто фразеологізми української мови з назвами грошей. Цілісне значення ФО мотивоване стрижневими словами-компонентами карбованець, мільйони, гроші, копійка, що формують уявлення українців про заможність, багатство, бідність, необхідні засоби для існування.

Ключові слова: *фразеологічна одиниця, слово-компонент, гроші, заможність, бідність.*

Название денег в лексическом наполнении фразеологических единиц украинского языка

Т. Н. Князь

Рассмотрены фразеологизмы украинского языка с названиями денег. Целостное значение ФЕ мотивировано стержневыми словами-компонентами карбованец, миллионы, деньги, копейка, которые формируют представление украинцев про состоятельность, богатство, бедность, необходимые средства для жизни.

Ключевые слова: *фразеологическая единица, слово-компонент, деньги, состоятельность, бедность.*

The names of money in the lexical filling of the Ukrainian phraseologisms

T.M. Knyaz

The phraseological units of the Ukrainian language with the names of money, which denote the state of prosperity / poverty have been considered. Complex approach is used to the analysis of the phraseological units, which denote the prosperity state, structural and semantic, linguistic and cultural aspects. It has been clarified the factors making for motivation of the integral phraseological meaning.

The integral phraseological meaning motivated the main word-components karbovanets, millions, money, kopeck, forming Ukrainian idea of prosperity, richness, poverty, the necessary tools for life.

The ways of denoting the ethnic and cultural information of the semantics the studied phraseological units have been revealed. In Ukrainian culture the money there is important and necessary tool for establishing different types of relations in society; their presence or absence certifies the state of prosperity.

In the phraseological units of the Ukrainian language with the names of money saved interesting linguistic and cultural information, which relevant to a particular social status Ukrainian and associated: enrichment by dishonest; enrichment without much effort; of unfair earned money and others. The phraseological units reflect practical knowledge of native speakers not only about how to obtain money (gotten easy / difficult to make), but also about spending money, only with a significant amount of money / extra money, you can lightly, rashly spend them.

The phraseologisms, of the lexical filling the main word-component the names of money kopeck, point to the lack of money to signal the state of poverty or called average life, as a kopeck in the Ukrainian culture is the standard minimum salary.

Key words: *phraseological unit, word-component, money, prosperity, poverty.*

Сучасний стан розвитку лінгвістики відзначається посиленням інтересом до фразеології. Фразеологічна система мови є найбільш національно детермінованим і самобутнім явищем. Фразеологічні одиниці

(ФО) характеризуються специфічним лексичним наповненням і своєрідною семантикою. ФО української мови відображають накопичений історичний, соціальний, культурний досвід народу, слугують «ментальним дзеркалом» національно-культурних цінностей. У зв'язку з цим важливе місце в лінгвістичних дослідженнях належить вивченню структурно-семантичних особливостей ФО та виявленню їх системних зв'язків у фразеологічному масиві української мови (М. Ф. Алефіренко, В. М. Білоноженко, М. Т. Демський, М. В. Жуйкова, О. П. Левченко, В. М. Мокієнко, Л. В. Савченко, В. Д. Ужченко).

Мета пропонованої наукової розвідки – виявити особливості формування лексичного наповнення фразеологічних одиниць з назвами грошей на позначення заможності / бідності; з'ясувати роль етнокультурної інформації у формуванні внутрішньої форми обраних для аналізу ФО.

Культурно-національна пам'ять фразеологізмів і «лінії смислового зв'язку» (за Р. Бартом) із «першосмислами» культури передаються з покоління в покоління шляхом їхнього відтворення у мовленні завдяки «прозорій» для носіїв сучасної мови образній мотивованості ФО [5, с. 19]. Назви грошей можна впевнено віднести до таких стрижневих конститuentів, що забезпечують зрозумілість цілісного значення фразеологізмів, оскільки самі по собі асоціюються з фінансовою забезпеченістю. Вона ж у свою чергу виступає однією з важливих ознак соціального стану як українського суспільства загалом, так і певної особистості зокрема.

Гроші відомі з найдавніших часів, вони по-різному називаються, мають різну історію. В українському суспільстві спочатку роль грошей виконували різні товари (хутра тварин, зерно, мед, худоба та ін.), якими розраховувалися за покупку. Потім почали використовувати цінні метали – золото, срібло. Із них виготовляли монети, які пізніше стали робити з міді, нікелю, сплавів. У сучасному розумінні грошима є монети, паперові гроші, замітники грошей, банківські рахунки, міжнародні гроші [6, с. 27]. Отже, в українській культурі гроші були та є важливим і необхідним інструментом установалення різного

типу відносин у суспільстві; їх наявність чи відсутність засвідчує певний стан заможності.

До назв грошей відносимо: **гріш / гроші / грошенята, копійка / копієчка / копійчина, шаг, шеляг, гривня, карбованець, червінці, катеринки, мільйони, сума.**

Зазначені номени грошових одиниць указують не лише на квантитативні ознаки фінансової стабільності українців (від найменшої кількості до найбільшої), а й на відбиток часу й історії (від назв старовинних грошових одиниць до сучасних еквівалентів).

Гріш, шаг, шеляг, копійка (копійчина, копієчка) відомі як монети, що називають дрібні, зовсім малі кошти. Наприклад, шаг – гріш, копійки; шеляг – старовинна дрібна монета [7, с. 481, 491]. Тож не дивно, що вони входять до лексичного наповнення фразеологізмів, у цілісному значенні яких актуалізована сема «дуже мало грошей» / «зовсім мала кількість грошей».

Синонімічний ряд з інтегральною семою «відсутність грошей» утворюють ФО **і (ні, ані) [ламаного (щербатого, залізного і т. ін.)] шага (шеляга і т. ін.); без шеляга за душею; копійка копійку не доганяє в кого; ні копійки (ні копієчки, без копійки); [і (ні, ані)] копійки [зламаної (мідної, щербатої)] ([зламаного] гроша, шеляга) нема (немає, не було) за душею (рідко при душі) у кого; щербатої (зламаної, ламаної і т. ін.) копійки, зі сл. нема, не мати і т. ін., грошей голо, а їхня внутрішня форма – образне уявлення про надзвичайну бідну людину: *Не було ні гроша* (З усн. мовл.); *Зачинає жалуватися перед нею, що тепер тяжкі часи, немає при душі ані зламаного гроша* (Л. Мартович) [9, с. 172].**

Дистрибутивне оточення, представлене **ні / ані, без, нема / немає, зламаний / щербатий**, підсилює значення «зовсім немає» або «знецінений» (через зіпсованість), відповідно, й асоціюється з найменшою кількістю грошей, що не дають можливості мінімально забезпечити існування.

Про мінімальні прибутки сигналізує ФО **щербата (щербаті) копійка (копійки)** – «дуже малі, мізерні гроші» [12, кн. 1, с. 389]: *Замулила їм очі та*

щербата копійка, що лежить в кишені бідного чоловіка (Панас Мирний). Контекст може варіювати уявлення про найменший прибуток / кількість грошей. Маємо справу зі зміною критеріїв мінімальності. «Мінімальне» – це поняття відносне: для когось вистачає на хліб, а для когось – на подорож: *Митець на свої щербаті копійки та на кошти друзів побув у Києві й на Чернечій горі* (З газети) [12, кн.1, с. 389].

Незначний, дуже малий прибуток (грошовий у тому числі) засвідчується семантикою фразеологізмів **жити (жить), існувати з (із) копійки** – «на гроші; не маючи господарства» [13, с. 83]; «мати лише невелику зарплатню чи пенсію» (Ниж Д.) [11, с. 172]: *Скотину попродала і стала собі з копійки жити* (Словник Грінченка) [13, с. 83]; **перебиватися з гроша (копійки) на копійку** – «жити дуже бідно, терпіти нестатки» [12, кн.2, с. 612]: *Заробітки нікчемні. Перебиваєшся, як аллахові угодно – з копійки на копійку* (Іван Ле) [12, кн.2, с. 612].

Семи «незначний», «постійний прибуток» актуалізовані в цілісному значенні ФО **свіжа (жива) копійка; копійка водиться (волочиться); копійка в кишеню пливе** – «хто-небудь має прибуток від чогось». Наприклад, *Таксі, повторив Кость, – то, дядьку Миколо, живе діло. Колесо крутиться – копійка в кишеню пливе...* (М. Рудь) [12, кн.1, с. 389]; *Копійка волочиться, і про день сміється...* (І. Котляревський).

Фразеологізми **заробити добру копійку; легка копійка** відбивають у своєму значенні уявлення українців про чесний / нечесний заробіток. Цей смисл мотивований насамперед атрибутивними словами-компонентами відповідно **добрий і легкий** (трудові кошти легкими не бувають): *Семен [Одарці]. То інші, а найпаче старі люди, не згодились закон ламати, коли змогла заробити добру копійку, то й треба зароблять* (М. Кропивницький); *Та й брат у мене не путящий – вів далі Кирило. – Все десь мотався, легку копійку здобував, доки не попав на Соловки* (Ю. Бедзик) [10, т.1, с. 204, 282].

Легкий на гроші; дурні гроші; довгий карбованець – це фразеологічні одиниці, що об'єднані спільною інтегральною семою «легко

отримані гроші». Наведені фразеологізми протиставляються такими диференційними ознаками: 1) «той, кому гроші дістаються без затрати великих зусиль»: – *Вчені, вони теж, бачиш, різні. Одні вчені на гроші легкі, інші – на мозолі* (О. Довженко) [12, кн.1, с. 418]; 2) «незароблені гроші; ті, що отримали дарма»: [*Дід пасічник:*] *Знов же кажу тобі: дурні гроші, от вона й пхає їх, куди треба, куди й не треба* (Дніпрова Чайка) [10, т.1, с. 180]; 3) «великий і легкий заробіток»: *І язык не повертається звинувачувати всіх у тому, що женуться за довгим карбованцем* (З газети) [9, с. 287].

Корпус українських фразеологізмів презентує одиниці, які завуальовано називають найбідніший прошарок населення – жебраків. Так ФО **ласкаві гроші** – «милостиня» [8, т.4, с. 451] – виникла, думаємо, унаслідок асоціативного ланцюжка: жебрак є надзвичайно бідною людиною – ця людина просить милостиню – коли просить, то традиційно звучить фраза «подайте, будь ласка» – випрошені гроші – не зароблені, а «ласкаві»: *Не турбується [Володько] втратою, бо теж гроші не зароблені ручками та пучками, не кривавії, а ласкавії* (Марко Вовчок) [8, т.4, с. 451].

Із поняттям «жебракувати» пов'язані фразеологізми **пускати з торбою** (з торбами); **ходити з торбою**; **хоч торбу на плечі та під монастир** – «призводити до старцювання, жебрацтва, до випрохування милостині» [2, с. 601], **доводити / довести до сумі кого** – «робити жебраком» [12, кн.1, с. 257]. Слова-компоненти **сумá**, **торба** в українській культурі здавна символізують бідність, злиденність, зокрема крайню [2, с. 601] У внутрішній формі ФО реалізовано уявлення про те, що кимось навмисне створюється ситуація крайнього зубожіння: *Многі куми доводять до сумі* (Укр. присл.).

Накопичення матеріальних коштів має різну природу і тому пов'язується у свідомості українців перш за все із кількістю «вільних» грошей і можливістю якомога довше їх не витратити, що у свою чергу може за сприятливих обставин свідчити про певну фінансову стабільність.

Опосередковано матеріально стабільний рівень життя називає фразеологізм **збивати / збити копійку** – «відкладаючи потроху,

заощаджувати гроші», у цілісному значенні якого сема «накопичувати» вмотивована дієслівним компонентом **збити / збивати**: [*Петро:*] *Скитався на чужині і зароблену копійку збивав до купи, щоб розбагатіть і назвать Наталку своєю вічно!* (І. Котляревський) [12, кн.1, с. 323].

Швидке збагачення, що призводить до великих статків, репрезентоване ФО **гребти (загрібати, горнути і т. ін.) гроші (золото і т. ін.) лопатою (жменею)** – «дуже швидко, без великих затрат праці багатіти, наживатися» [12, кн.1, с. 494]; **міряти мірками (міркою, ковшем) гроші** – «бути дуже багатим, мати великий капітал» [12, кн.1, с. 494]: – *Чи ти де бачив таких панів, щоб їм гроші були не милі?.. – Е-е, дядечку! вона [пані], мабуть, чи не ковшем їх міряє!* (Марко Вовчок) [12, кн.1, с. 494].

Лексичні варіанти **гроші / золото** узагальнено (через форму множини й семантику збірності – «сукупність золотих монет») маніфестують у цілісному значенні сему «певна кількість грошей», одиниці виміру **лопата / жменя / мірка / ківш** викликають стійку асоціацію з такою кількістю грошових знаків, що не піддається підрахунку, а лише вимірюванню. Загалом фразеологізми вербалізують стійке уявлення про заможних людей, яким у житті легко й швидко вдається багатіти: *Каталку купив. Так ви забрали собі в голову, що гроші в мене як полова – лопатою гребу* (М. Стельмах) [9, с. 168].

Фразеологізми відбивають практичні знання носіїв мови не лише про способи отримання грошей (нечесним шляхом, легко / важко заробляти), а й про витрачання грошей: лише маючи значну кількість грошей / зайві гроші, можна легковажно, необдуманно їх витрачати. Синонімічний ряд зі значенням «легковажно витрачати гроші» утворюють 4 ФО: **сипати грішми (грошима, червінцями і т. ін.); викидати / викинути на вітер; кидати (пускати і т. ін.) / кинути (пустити і т. ін.) на вітер, зі сл. гроші, карбованці, заробіток, майно і т. ін.; розкидатися грошима (грішми, грошами).**

Звертаємо увагу на варіації в лексичному наповненні ФО. Дієслівні компоненти **сипати, викидати, розкидати, пустити** актуалізують уявлення про легковажне витрачання чималих сум, асоціації з якими мотивовані

словами-компонентами **грішми / грошами, червінцями, катеринками**: [Палажка:] *Ой, кажуть, так катеринками і сипле!* Химка: *Якими катеринками?* (Панас Мирний) [9, с. 647]; *Як розпорядитися грошима? Легко їх розтринькати, викинути на вітер* [12, кн.1, с. 91]. Зауважимо, що збільшення кількості усвідомлюється через форму множини слів-компонентів, що позначають гроші. При цьому сучасний молодий мовець навряд чи зможе уявити кількісний еквівалент номенів **червінці, катеринки** без тлумачного словника, адже **червінець** – «1. іст. Загальна назва іноземних золотих монет, що були в обігу в допетровській Росії. 2. іст. Грошовий кредитний білет вартістю десять карбованців, що був в обігу в СРСР з 1922 р. по 1947 р.» [1, с. 1597]; **катеринка** – «2. У дореволюційній Росії – кредитний білет вартістю сто карбованців із зображенням Катерини II» [1, с. 529].

Отже, здійснений аналіз ФО з компонентом назвою грошових одиниць дозволяє стверджувати, що фразеологізми віддзеркалюють колективні знання українців про стан заможності / бідності. У названих ФО зберігається цікава лінгвокультурологічна інформація, що стосується певного соціального стану українців й пов'язується: зі збагаченням нечесним шляхом, легковажним витрачанням коштів; збагаченням без великих зусиль; з нечесно заробленими грошима та ін. Фразеологізми, у лексичному наповненні яких наявне стрижневе слово-компонент назва грошової одиниці **копійка**, вказують на відсутність грошей, сигналізують про стан бідності або називають середній рівень життя, оскільки в українській культурі копійка є еталоном мінімального грошового забезпечення.

У цілісному значенні ФО певним чином реалізовані семи «збагачуватися, багатіти», «хто-небудь багатий, має гроші» мотивовані насамперед словами-компонентами **карбованець, мільйони, сума, гроші**, що формують уявлення українців про необхідні засоби для життя, багатство, заможність.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [укл. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2005. – 1728 с.
2. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник / [В. В. Жайворонок]. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
3. Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект : монограф. / О. П. Левченко. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 352 с.
4. Скоробагатько Н.О. Символічність фразеологізмів як фразеотворчий чинник / Н. О. Скоробагатько // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. – Вип. 16. – Донецьк : ДонНУ, 2008. – С. 188–193.
5. Телия В. Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры / В. Н. Телия // Фразеология в контексте культуры. – М.: «Языки русской культуры», 1999. – С. 13-24.
6. Україна в словах : Мовознавчий словн.-довідн. : [навч. посіб. для учнів загальноосвіт. шкіл, ліцеїв, гімназій, студ., усіх, хто вивчає укр. мову] / [упоряд. Н. Данилюк]. – К. : ВЦ «Просвіта», 2004. – 704 с.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА

7. Словарь украинского языка / [ред. Б.Д. Гринченко]: [у 4-х т.]. – К. – Т.4. Р-Я. – 1909. – 564 с.
8. Словник української мови : [у 11 т.] – К.: Наук. думка. Т.4. І-М. – 1973. – 840 с.
9. Словник фразеологізмів української мови / [укл. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін.]. – К.: Наук. думка, 2008. – 1104 с.
10. Фразеологічний словник української мови: [у 2-х т.] / [уклад. Г.М. Удовиченко]. – К.: Вища шк., 1984. – Т.1. – 304 с.; т. 2. – 384 с.
11. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу: 6019 фразеологізмів / [В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко]. – [5-те вид., перероб. й доп.] – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 384 с.
12. Фразеологічний словник української мови: [у 2-х кн.] / [укл.

В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін.] – Кн. 1-2. – К.: Наук. думка, 1993. – 984 с.

13. Фразеологічний словник української мови: Близько 2500 виразів / [В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко]. – К.: Освіта, 1998. – 226 с.